

CMR Working Papers

69/127

DYMITR GAFAROWSKI

Kwestia uchodźstwa w nauce o stosunkach międzynarodowych: przegląd podstawowej literatury i wybranych kierunków badań

Marzec 2014

www.migracje.uw.edu.pl

Dymitr Gafarowski – doktorant w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego; dymitr.gafarowski@interia.pl.

Pragnę podziękować Panu Andriy'owi Fedorenko (Williamsburg, VA, USA) za pomoc w dotarciu do literatury przedmiotu oraz wyrazić swoją wdzięczność dla Pani Klaudyny Szewczyk (Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie) za wsparcie lingwistyczne w trakcie przygotowania niniejszego artykułu.

Wszystkie ewentualne błędy i nieścisłości, które może zawierać niniejszy artykuł, obarczają wyłącznie jego autora.

Streszczenie

Artykuł zawiera zwięzły przegląd piśmiennictwa dotyczącego kwestii uchodźstwa ze szczególnym uwzględnieniem dorobku przedstawicieli nauki o stosunkach międzynarodowych. Wybrana bibliografia nie jest wyczerpująca w ujęciu problemowym oraz nie ma na celu stanowić kompletnego przewodnika badawczego opisywanego zagadnienia. Biorąc pod uwagę szeroki zakres wiedzy o zjawisku uchodźstwa, która istnieje i jest dostępna współcześnie, analizowana literatura ogranicza się do wytypowanych, najbardziej istotnych – z perspektywy internacjologii – tematów i kierunków badań w tej dziedzinie. Przegląd bibliografii składa się z czterech części, prezentujących dotychczasowy obszar zainteresowań problemem uchodźstwa w wybranych, kluczowych dziedzinach stosunków międzynarodowych. W pierwszej części artykułu nakreślono tło historyczne badań nad uchodźstwem, z kolei w drugiej przytoczono dorobek przedstawicieli prawa, których przedmiotem dociekań stało się uchodźstwo. Natomiast w części trzeciej ukazano aktualny stan badań nad uchodźstwem w stosunkach międzynarodowych poprzez zreferowanie podstawowej literatury i najbardziej istotnych kierunków badań w tym zakresie. W ostatniej części artykułu dokonana została analiza polskich osiągnięć w zakresie badań nad uchodźstwem, a w szczególności osiągnięć przedstawicieli internacjologii. W niniejszym artykule dorobek polskiej nauki w zakresie problematyki uchodźstwa jest ukazany na tle dorobku zachodniego.

Słowa kluczowe: badania nad uchodźstwem, stosunki międzynarodowe, przegląd literatury, zestawienie bibliograficzne

Abstract

The article provides a concise review of the literature on the recent developments of international relations in the field of refugee issues. The chosen bibliography neither attempts to be comprehensive nor does it serve as a complete research guide. Given the body of knowledge that exists on the subject of refugees, the author elected to review some principal literature of the phenomenon in question and analyze research trends in the field. The review consists of four parts, which throw light on the significant areas in literature addressing the question of refugees in international relations. In the first part of the article, the author provides a historical background to the studies of a refugee phenomenon. Secondly, he discusses the refugee phenomenon in the sphere of law. The third section discusses a variety of studies and researches done on the phenomenon of forced migration by international relation scholars. Finally, the author investigates the Polish achievements in relation to refugee studies, particularly in the subject of international relations. In the present article the achievements of the Polish science in relation to the refugee problem are analyzed in comparison with Western science.

Keywords: refugee studies, international relations, literature review

Wstęp

Internacjologia¹ jako subdyscyplina nauk politycznych ogniskuje swoją uwagę na wyjaśnianiu zachowań poszczególnych podmiotów politycznych na arenie międzynarodowej, jak również na tłumaczeniu zachodzących pomiędzy nimi interakcji i zależności. Koncepcje wypracowane przez internacjologię kryją znaczną zdolność ułatwiania zrozumienia międzynarodowej polityki w relacji do problemu uchodźstwa, gdyż z jednej strony pozwalają na uchwycenie ogólnych zależności zachodzących pomiędzy różnorodnymi globalnymi kierunkami politycznymi, z drugiej zaś umożliwiają przeprowadzenie szczegółowej analizy przyczyn i skutków uchodźstwa. Ponadto, powyższe ujęcia mogą być nadzwyczaj pomocne przy wyjaśnianiu zachowań państw i innych podmiotów społeczności międzynarodowej wobec problemu niedobrowolnych migracji. W konsekwencji stają się one niezbędnym narzędziem badawczym w procesie znalezienia warunków, które mogłyby zapobiegać niedobrowolnym migracjom oraz minimalizować ich najpoważniejsze skutki (Betts 2009: 15).

Badania nad problematyką uchodźstwa przez długi czas były zdominowane przez antropologię, socjologię i prawo; reprezentanci tych dziedzin próbowali zmierzyć się z analizą przyczyn i skutków poruszanego problemu wychodząc od indywidualnego systemu uchodźcy: jego praw, obowiązków, potrzeb, pragnień i oczekiwań. Chociaż taka analiza – rozpatrująca omawiane zagadnienia z perspektywy samych uchodźców – jest kluczowa i nie może zostać zanegowana, to należy jednak stwierdzić, że wiele bardzo istotnych kwestii, niezbędnych do pełnego zrozumienia całokształtu procesów zachodzących w ramach tak złożonej problematyki, pozostaje poza jej zasięgiem. Biorąc pod uwagę międzynarodową i polityczną naturę sprawy uchodźstwa, związaną ściśle z zagadnieniami dotyczącymi polityki zagranicznej i wewnętrznej, bezpieczeństwa międzynarodowego i narodowego, praw człowieka i innych kwestii o zasięgu globalnym oraz o politycznym charakterze, oczywista staje się także konieczność zastosowania w badaniach nad uchodźstwem dorobku wypracowanego przez naukę o stosunkach międzynarodowych. Wykorzystanie dorobku internacjologii umożliwia wyjaśnienie rzeczywistości uchodźczej z innego, bardziej ogólnego poziomu poszukiwań oraz pozwala na jej zrozumienie w ujęciu interdyscyplinarnym. Podejście takie umożliwia usytuowanie analizy na poziomie globalnego

¹ W prezentowanym artykule termin „internacjologia” stanowi równoważne określenie dla nauki o stosunkach międzynarodowych. Ze względów stylistycznych oba terminy będą stosowane zamiennie. Postępowanie takie znajduje uzasadnienie w: Pietraś 1995: 20.

świata oraz dostrzeżenie wpływu na uchodźstwo całokształtu nawzajem przenikających się i znajdujących się w nieustannej interakcji determinantów najszerzej rozumianego systemu społecznego (zarówno międzynarodowego, jak i narodowego). Z drugiej strony dostarcza także możliwości przeprowadzenia wszechstronnej analizy czynników oddziałujących na politykę państw i innych członków społeczności międzynarodowej wobec uchodźstwa. Oprócz tego, za stosowaniem tego podejścia przemawia także fakt, że w większości przypadków to właśnie aktywność państw i innych podmiotów międzynarodowych determinuje kształtowanie się problemu uchodźstwa (Betts, Loescher 2011: 3-4). Wykorzystanie zatem osiągnięć internacjologii z pewnością ma fundamentalne znaczenie dla rozwoju badań nad uchodźstwem, zwłaszcza badań nad kwestią rozwiązania problemu uchodźstwa.

Warto jednak zaznaczyć, że kwestia rozwiązania problemu uchodźstwa znalazła się również w centrum zainteresowań wielu przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Duża część badań nad tym zagadnieniem ukierunkowana jest na usprawnienie polityki wobec problemu uchodźców, a zwłaszcza na uskutecznienie procedury zapewniania ochrony międzynarodowej oraz udzielania pomocy uchodźcom. W przeciwnym wypadku, jak uzasadnić można byłoby cel takich badań, jeśli ich końcowy rezultat, prędzej czy później, nie byłby zorientowany na dobro samych uchodźców? Nakreślona problematyka wytycza najistotniejszy z punktu widzenia badaczy obszar działań, gdyż bezpośrednio odnoszący się do życia ludzi. Należy jednak podkreślić, że znalezienie skutecznego i trwałego rozwiązania problemu uchodźstwa powinno się opierać nie tylko na zastosowaniu mechanizmów ochronnych wobec uchodźców, lecz przede wszystkim na wyeliminowaniu przyczyn leżących u podstaw nasilającego się zjawiska. W tym kontekście najbardziej pożądane wydają się być badania, których zakres analizy, oprócz zagadnień związanych ze złagodzeniem skutków uchodźstwa, obejmuje także próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie o całkowite usunięcie lub choćby częściowe złagodzenie determinantów opisywanej sytuacji. Z uwagi na to, że determinanty te są ściśle związane z różnorodnymi kwestiami o charakterze międzynarodowym i politycznym, najbardziej właściwym zabiegiem dla poszukiwania odpowiedzi na powyższe pytanie wydaje się zastosowanie osiągnięć nauki o stosunkach międzynarodowych.

Kwestia uchodźstwa jest zagadnieniem relatywnie nowym, dopiero nabierającym znaczenia w debacie nad kształtem współczesnych stosunków międzynarodowych. Od lat 80. XX w. zakres tematyczny badań nad uchodźstwem – prowadzonych z perspektywy

internacjologii – nieustannie zwiększa swój zasięg. Łatwo jednak zauważyć, że mimo stałych wysiłków wciąż trudno go uznać za w pełni satysfakcjonujący. W przypadku polskiej nauki o stosunkach międzynarodowych słabość badań nad uchodźstwem jest szczególnie widoczna. Głównym celem niniejszego artykułu jest zatem zachęcenie przedstawicieli polskiej nauki o stosunkach międzynarodowych do żywszego zainteresowania się poruszaną problematyką, poprzez zaprezentowanie przeglądu podstawowej literatury przedmiotu oraz przedstawienie wybranych, najbardziej istotnych – z perspektywy internacjologii – kierunków badań w tym zakresie.

W ostatnim czasie, w literaturze zachodniej, pojawiło się wiele wartościowych opracowań dotyczących potencjału internacjologii w relacji do badania szeroko pojętej problematyki uchodźstwa (zob. m. in.: Betts 2009; Betts, Loescher 2011). W Polsce natomiast omawiana problematyka, jak dotąd, nie doczekała się jeszcze publikacji, w związku z czym niniejszy artykuł niewątpliwie, przynajmniej częściowo, przyczyni się do wypełnienia tej luki, a także zapoczątkuje w polskiej społeczności naukowej debatę nad wpływem tego, jak nigdy aktualnego i istotnego, a jednocześnie bardzo złożonego zagadnienia, na współczesne stosunki międzynarodowe.

2. Przegląd podstawowej literatury i wybranych kierunków badań

Przymusowe migracje, mimo swojej wielowiekowej obecności w dziejach ludzkości, przez długi czas nie były przedmiotem szczególnego zainteresowania ze strony środowiska naukowego. Dopiero w XX w., który określa się często mianem „wieku wojen i konfliktów zbrojnych”, problematyka niedobrowolnego przemieszczania się ludności – ściślej uchodźstwa – znalazła się w centrum zainteresowań badawczych różnych dyscyplin naukowych.

Kwestią mobilności terytorialnej, jako jedni z pierwszych, zajęli się jeszcze w XIX w. uczeni związani z naukami geograficznymi² oraz demografią i statystyką³. Należy jednak podkreślić, że badania naukowe tego okresu odnosiły się głównie do ogólnych tendencji związanych z fenomenem mobilności terytorialnej, który był pojmowany bardzo szeroko i najczęściej bez podziału na migracje dobrowolne i niedobrowolne. W związku z powyższym

² E. G. Ravenstein w XIX w. sformułował podstawowe prawa migracji, które legły u podstaw najstarszej geograficznej teorii migracji nazywanej często „teorią grawitacji”. Zob.: Ravenstein 1889; Ravenstein 1885.

³ Już w pierwszej połowie XIX w. A. Quetelet prowadził badania demograficzne ruchów grup ludzkich, w których jako jeden z pierwszych z powodzeniem zastosował metody statystyczne.

temat migracji przymusowych stanowił, w najlepszym wypadku, jedynie integralną część tych badań.

Tragiczne wydarzenia XX w. podkreśliły masowy charakter zjawiska uchodźstwa, akcentując go i czyniąc z niego tym samym samoistny przedmiot badań naukowych, których głównym celem było i wciąż pozostaje znalezienie trwałych rozwiązań wskazanych problemów. Dynamiczny postęp nauk społecznych pozwolił na odmienne, bardziej zróżnicowane niż dotychczas, spojrzenie na sprawę przymusowych migracji, a w szczególności na zagadnienie uchodźstwa. Wnikliwa i pogłębiona refleksja naukowa opisywanej problematyki coraz częściej interesowała historyków i prawników, a od drugiej połowy XX w. także socjologów, antropologów, ekonomistów, politologów oraz przedstawicieli innych dyscyplin naukowych (Brettell, Hollifield 2000: 4-8). Biorąc pod uwagę tematykę niniejszego artykułu, która jest ściśle związana z kwestią uchodźstwa w stosunkach międzynarodowych, analiza dotychczasowego stanu badań zostanie przedstawiona w oparciu o dorobek przedstawicieli historii, prawa oraz internacjologii. W mniemaniu autora przegląd podstawowego dorobku przedstawicieli historii i prawa w zakresie problematyki uchodźstwa, zwłaszcza jej aspektu międzynarodowego ma fundamentalne znaczenia dla badań prowadzonych z perspektywy internacjologii. Wynika to w dużej mierze z następujących powodów. Badania historyczne, opierające się na wyjaśnieniu genetycznym (Kmita 1971: 103; Topolski 1973: 513), ukazują kwestię współczesnego uchodźstwa jako rezultat pewnej sekwencji kolejno następujących po sobie w czasie działań społeczności międzynarodowej i poszczególnych jej członków wobec problemu przymusowych migracji. Zabieg ten pozwoli prześledzić ewolucję postrzegania kwestii uchodźstwa w stosunkach międzynarodowych, a także przybliży podstawowe czynniki, które wywołały zasadnicze zmiany w reakcji społeczności międzynarodowej i poszczególnych jej członków w relacji do problemu uchodźstwa. Z kolei badania prawnicze, dostarczające pogłębionej analizy norm prawnych w zakresie tematyki uchodźczej, pozwolą wnioskować o istocie i dynamice procesów zachodzących w ramach międzynarodowego reżimu uchodźczego⁴.

⁴ W niniejszym artykule pojęciem „międzynarodowy reżim uchodźczy” posługiwano się w znaczeniu „ogółu przyjętych norm prawnych w zakresie problematyki uchodźstwa i jego rozwiązywania”.

2.1. Kwestia uchodźstwa w badaniach historycznych

Podstawowym celem badań prowadzonych z perspektywy historycznej jest odtworzenie przemieszczeń uchodźców w różnych okresach dziejowych na podstawie źródeł pisanych i niepisanych. Pierwsze publikacje historyczne poruszające problem uchodźstwa w czasach nowoczesnych skupiały się przede wszystkim na analizie deskryptywnej ruchów migracji przymusowych w pierwszej połowie XX w. (Chandler 1959; Kee 1961; Kulischer 1948; Proudfoot 1957; Schechtman 1946; Simpson 1939; Stoessinger 1953). Historycy jednak bardzo szybko włączyli w obszar swoich zainteresowań i dociekań kwestie związane z instytucjami międzynarodowymi i państwowymi oraz polityką migracyjną, doceniając ich rolę jako czynników mających istotny wpływ na kształtowanie się problemu uchodźstwa. Uprawiane w tym duchu badania historyczne, obok bardzo szczegółowej analizy ruchów uchodźczych, koncentrowały się w dużej mierze na ocenie – najczęściej krytycznej – działań zarówno państw narodowych, jak również organizacji międzynarodowych pracujących na rzecz uchodźców na przestrzeni całego XX w., zwłaszcza takich jak: Liga Narodów (Bentwich 1936; Carroll 1938; Holborn 1939; League of Nations 1935; Macartney 1931), Urząd Wysokiego Komisarza ds. Uchodźców pochodzących z Niemiec (Bentwich 1936; McDonald 1935), Administracja Narodów Zjednoczonych ds. Pomocy i Odbudowy (Woodbridge 1950), Międzynarodowa Organizacja ds. Uchodźców (Holborn 1956; Stoessinger 1956), Urząd Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (Holborn, Chartrand P., Chartrand R. 1975). Na szczególną uwagę zasługują prace historyków drugiej połowy XX w. dotyczące sytuacji uchodźców w okresie międzywojennym (Skran 1995), podczas drugiej wojny światowej, a także w okresie powojennym (Haines 2010; Knox, Kushner 1999; Marrus 2002; Marrus, Paxton 1981; Sjoberg 1991; Skran 1992, Tolstoy 1977; Wasserstein 1979; Zolberg 1990), gdyż w sposób bardziej uporządkowany rozpatrują politykę państw i organizacji międzyrządowych w odniesieniu do problemu uchodźstwa, podkreślając wyraźny konflikt politycznych, ekonomicznych i humanitarnych interesów między tymi uczestnikami stosunków międzynarodowych. Ponadto na początku lat 90. XX w. pojawiły się pierwsze próby historycznej analizy wpływu układu zimnowojennego na działania władz państw europejskich i Stanów Zjednoczonych wobec uchodźców (Rystad 1990), a także pierwsze starania ukazania ewolucji międzynarodowej współpracy na rzecz uchodźców (Loescher 1993). Doświadczenie historyczne stanowi w wielu przypadkach punkt wyjścia dla przedstawicieli wielu innych dyscyplin naukowych, w tym również

internacjologii, podejmujących głębsze deliberacje ukierunkowane na wyjaśnianie i przewidywanie pewnych aspektów zjawiska uchodźstwa.

2.2. Kwesta uchodźstwa w badaniach prawnych

Przedstawiciele nauk prawnych koncentrują się najczęściej na analizie różnego rodzaju źródeł prawa określającego status uchodźców, a także badają wpływ regulacji prawnych na poziom niedobrowolnych migracji. Dokumenty prawa międzynarodowego normujące sytuację prawną uchodźców pierwszej połowy XX w. w krajach przyjmujących, a także statuty międzyrządowych organizacji działających na rzecz uchodźców w tym okresie były przedmiotem wielu dociekań zarówno wśród ówczesnych (Holborn 1938; Lewis, Schibsby 1939), jak i współczesnych uczonych (Hathaway 1984). Po drugiej wojnie światowej nastąpił dynamiczny rozwój norm prawnych regulujących stosunki między państwami oraz innymi podmiotami, który doprowadził między innymi do znacznego poszerzenia ochrony uchodźców w perspektywie wielu narodów. W związku z powyższym, przyjęte w tym okresie uniwersalne (Grahl-Madsen 1963; Robinson 1953) i regionalne (Arboleda 1991; Rwelamira 1989) instrumenty międzynarodowe oraz ustawodawstwo wewnętrzne krajów przyjmujących dotyczące omawianych kwestii, a także oficjalne dokumenty, rezolucje i raporty wydane przez UNHCR i jego Komitet Wykonawczy stały się inspirującym przedmiotem badań dla wielu opracowań i komentarzy prawnych⁵. Łatwo jest jednak zauważyć, że tematyka bogatej literatury prawniczej⁶ dotyczy przede wszystkim zagadnień związanych ze zdefiniowaniem pojęcia uchodźcy, ochroną uchodźców w państwach przyjmujących, przesiedleniem i repatriacją, a więc w dużym stopniu koncentruje się na próbach rozwiązania implikacji opisywanego problemu, przy jednoczesnym, niemal całkowitym, pominięciu jego źródeł⁷. Zdaniem Bogdana Wierzbickiego (1993a: 10-16) powyższa sytuacja spowodowana została oddzieleniem od

⁵ Wśród bogatej literatury dotyczącej problematyki uchodźców w prawie międzynarodowym należy wyróżnić opracowania: Goodwin-Gill 1996; Goodwin-Gill, McAdam 2007; Grahl-Madsen 1972; Hathaway 2005.

⁶ Bibliografia zawierająca podstawowe źródła, opracowania i komentarze w zakresie międzynarodowego prawa uchodźczego została opublikowana w pracy Elisy Manson (1996).

⁷ Badania przedstawicieli nauk prawnych w sferze przyczyn uchodźstwa (*root causes*) oscylują najczęściej wokół zagadnień związanych z zapobieganiem uchodźstwu. Szczególne zainteresowanie badaczy budzi potencjał rozmaitych środków prawnych (zwłaszcza w zakresie pokojowego załatwiania sporów międzynarodowych oraz zapewnienia poszanowania praw człowieka w państwach pochodzenia) w odniesieniu do prewencyjnych strategii rozwiązania problemu uchodźstwa. Szerzej na temat badań prawnych w zakresie problematyki *root cause* i ochronie prewencyjnej zob.: Gilbert 1993; Gilbert 1997; Goodwin-Gill 1996: 282-295; Helton 1996.

siebie dwóch gałęzi prawa międzynarodowego: prawa uchodźców i prawa człowieka. W efekcie więc, odrębne traktowanie tych dziedzin doprowadziło do wyeliminowania fundamentalnej zasady, mówiącej o tym, że uchodźcy są ludźmi mającymi podstawowe prawa, których zastosowanie nie zależy od „pozytywnego” prawa uchodźców (Wierzbicki 1993:12). Taki stan rzeczy zamykał możliwość przeprowadzenia całościowych badań (łączyjących w sobie instrumenty i narzędzia poszczególnych dziedzin prawa międzynarodowego: prawa człowieka, prawa uchodźców i prawa humanitarnego), które pozwoliłyby na zintegrowane spojrzenie na przyczyny i skutki uchodźstwa, a także umożliwiłyby wyjaśnianie relacji zachodzących pomiędzy problemem uchodźstwa a interesem narodowym, polityką wewnętrzną i zagraniczną, bezpieczeństwem narodowym i międzynarodowym. Wraz z rozpowszechniającym się w latach 80. XX w. zmodernizowanym sposobem postrzegania tej kwestii – zgodnie z którym prawo zaczęto uważać za jednolite i niepodzielne – sytuacja uległa diametralnej zmianie i prymarne prawa człowieka potraktowano jako uniwersalne zasady, nadające całemu prawu kanoniczną spójność i społeczną celowość (Wierzbicki 1993:12). W kontekście opisanych transformacji pojawiły się badania prawnicze pogłębione o analizę dotyczącą efektywności procedur podejmowania decyzji w relacji do problemu uchodźstwa, roli UNHCR, wpływu polityki wewnętrznej i zagranicznej na implementację poszczególnych instrumentów prawa uchodźczego (Avery 1983; Kennedy 1986; Martin 1982).

Ostatnie dwa dziesięciolecia ubiegłego wieku przyniosły nauce o stosunkach międzynarodowych – dla której problematyka uchodźcza stanowi istotną materię kognitywną – również nowe możliwości badawcze. Warto jednak zaznaczyć, że chociaż internacjologia rozszerzyła zakres przedmiotowy swoich zainteresowań – niegdyś niemal całkowicie zawężony do zagadnień wojny i pokoju oraz kwestii bezpieczeństwa państwowego i militarne – o ogół takich tematów jak: gospodarka globalna czy prawa człowieka i handel międzynarodowy, to wciąż niewielu przedstawicieli dyscypliny zajmuje się wątkiem przymusowych migracji, i ściślej, uchodźstwa (por.: Betts, Loescher 2011: 3).

2.3. Kwestia uchodźstwa w nauce o stosunkach międzynarodowych

Od lat 80. XX w. zakres tematyczny badań nad uchodźstwem – prowadzonych z perspektywy stosunków międzynarodowych – nieustannie zwiększa swój zasięg, przy czym należy zauważyć, że mimo prowadzonych wysiłków nadal pozostaje on bardzo wąski. Najbardziej aktualny przegląd literatury przedmiotu przedstawiają Alexander Betts i Gil

Loescher (2011:1-27). Wyodrębnili oni trzy główne obszary stanowiące najczęstszy obiekt zainteresowań naukowców, są to: przyczyny uchodźstwa, skutki uchodźstwa oraz reakcja poszczególnych podmiotów międzynarodowych wobec uchodźstwa.

a). Przyczyny uchodźstwa

Wraz z przyjęciem przez uczonych i praktyków poglądu, że skuteczne rozwiązanie problemu uchodźstwa w dużym stopniu zależy od wyeliminowania warunków powodujących jego powstawanie, problematyka dotycząca przyczyn uchodźstwa i metod ich likwidacji stała się inspirującym wątkiem dla wielu przedstawicieli internacjologii⁸. Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że przyczyny uchodźstwa są bardzo mocno powiązane z bezpieczeństwem, systemem międzynarodowym, geopolityką, międzynarodową ekonomią polityczną i zagadnieniami konfliktów. Koncepcje i wizje wypracowane w ramach wymienionych obszarów internacjologii nadają zasadniczy kształt i kierunek badaniom nad determinantami uchodźstwa.

Wzmoczone studia prowadzone w okresie postzimnowojennym nad przyczynami uchodźstwa wiązały się z wypracowaniem w ramach internacjologii nowej koncepcji bezpieczeństwa, przenoszącej przedmiot zainteresowania z bezpieczeństwa państwa narodowego na bezpieczeństwo człowieka, tj. jednostki ludzkiej (MacFarlane, Khong 2006; Paris 2001). Zarysowane powyżej zmiany umożliwiły postrzeganie uchodźców i niedobrowolnych migrantów jako obiektów bezpieczeństwa i szczególnej troski ze strony społeczności międzynarodowej, a także doprowadziły do powstania opracowań naukowych, które krytycznie odnoszą się do państwocentrycznej wizji bezpieczeństwa, stojącej w sprzeczności do podstawowych założeń ochrony i opieki nad uchodźcami i innymi niedobrowolnymi migrantami (Edwards, Ferstman 2009; Newman, van Selm 2003; Poku, Graham, 2000).

Naukowcy zajmujący się badaniami w dziedzinie międzynarodowej ekonomii politycznej najczęściej próbują powiązać podejście „przyczyn źródłowych” (*root causes*) z relacjami pomiędzy Północą i Południem oraz znaczącą nierównością wewnątrz systemu międzynarodowego. Większość badaczy podkreśla, że dotychczasowe wyłączone koncentrowanie się na udzielaniu humanitarnej pomocy, czy zapewnianiu ochrony

⁸ Kierunek badań nad przyczynami uchodźstwa zapoczątkowały prace: Aga Khan 1981; Group of Governmental Experts on International Cooperation to Avert New Flows of Refugees 1986; Independent Commission on International Humanitarian Issues (ICIHI) 1986. Do kanonu literatury przedmiotu w zakresie przyczyn uchodźstwa należą m.in. następujące publikacje: Zolberg, Suhrke, Aguayo 1989; Schmeidl 1997; Weiner 1997.

uchodźcom uniemożliwiało przeprowadzenie krytycznej analizy szeroko pojętej kwestii siły (*power*) i dominacji w stosunkach międzynarodowych, które uznano za główne czynniki sprawcze interesującego ich zjawiska. W oparciu o przeprowadzone badania naukowe stwierdzono, że istotny wpływ na pojawienie się problemu uchodźstwa mają kwestie dotyczące polityki strukturalnego dostosowania, dostęp Południa do rynków ekonomicznych, handel międzynarodowy surowcami energetycznymi (Castles 2003; Chimni 1998; Collinson 2003; Duffield 2001).

Problematyka uchodźstwa zajmuje również ważne miejsce w koncepcji „nowej wojny”, charakteryzującej się małą częstotliwością oraz dużym stopniem powiązań ponadnarodowych. Zarówno w pracy Marka Duffielda (2001), jak i Mary Kaldor (1999) uchodźcy stanowią znaczący element nowych wewnętrznych konfliktów zbrojnych, zaistniałych po upadku systemu zimnowojennego na półwyspie Bałkańskim oraz Subsaharyjskiej Afryce. Postrzeganie uchodźstwa jako konsekwencji kolejnych konfliktów stanowi podstawę teorii „nowej wojny”. Należy jednak podkreślić, że w przypadku wielu zorganizowanych walk zbrojnych (jak na przykład w Kosowie i Bośni) uchodźstwo jest nie tylko efektem ubocznym przemocy, lecz także często potężnym instrumentem wojny (Betts, Loescher 2011: 15).

b). Skutki uchodźstwa

Przedstawiciele internacjologii w badaniach dotyczących skutków uchodźstwa ogniskują swoje zainteresowania najczęściej wokół prób zrozumienia i wyjaśnienia relacji zachodzących pomiędzy tym zjawiskiem a polityką międzynarodową i globalną. Uchodźstwo zazwyczaj pełni w takim układzie funkcję eksplanacyjną w stosunku do niektórych sfer polityki międzynarodowej oraz często także występuje jako bardzo istotna, niezależna zmienna tłumacząca określone kwestie polityki globalnej. W tym kontekście jest również jednym z wielu czynników mających zasadniczy wpływ na kwestie związane z wojną, budowaniem pokoju, odnową państw, rekrutacją terrorystów, bezpośrednimi inwestycjami zagranicznymi, transnarodową przestępczością, a nawet kształtowaniem różnego rodzaju grup interesów oraz zachowań wyborczych w polityce wewnętrznej (Betts, Loescher 2011: 16).

Niedostateczna, jak na razie, literatura przedmiotu zajmująca się analizą skutków uchodźstwa opiera się w dużym stopniu na założeniu, zgodnie z którym niebezpieczeństwo, przemoc i pogwałcenie praw człowieka są nie tylko przyczynami wywołującymi ruchy uchodźcze, lecz w wielu przypadkach mogą stanowić także ich implikacje. Próby określenia

podstawowych czynników, stwarzających warunki do zainicjowania konfrontacji przez uchodźców, a także dążenia do uchwycenia dalszych zależności między uchodźstwem a szeroko pojętą problematyką konfliktu zostały podjęte w serii badań przedstawicieli internacjologii (Lischer 2005; Salehyan, Gleditsch 2006; Stedman, Tanner 2003). Wyniki przeprowadzonych analiz – które potwierdziły, że w pewnych sytuacjach uchodźcy mogą być katalizatorem konfliktu – doprowadziły do powstania koncepcji „uchodźcy-destruktora”. Powyższe ujęcie ukazuje uchodźców jako grupę, która może stanowić szczelną barierę utrudniającą przeprowadzenie różnorodnych inicjatyw na rzecz budowy pokoju (Milner 2009; Morris, Stedman 2008).

Innym inspirującym tematem dla badaczy reprezentujących naukę o stosunkach międzynarodowych było postrzeganie uchodźców jako ważnej części składowej mobilizacji diaspory, w tym znaczeniu, że mogą oni wywierać istotny wpływ na rozwój konfliktu oraz formy mobilizacji grupowej (Adamson 2006; Salehyan 2008).

c). Reakcja poszczególnych podmiotów międzynarodowych wobec uchodźstwa

Oprócz rosnącego wśród internacjologów zainteresowania skutkami uchodźstwa, zwiększa się dynamicznie ilość badań poświęconych reakcji poszczególnych podmiotów społeczności międzynarodowej wobec problemu przymusowej migracji. Najważniejsze obszary tematyczne w tej sferze dotyczą programów pomocy uchodźcom w sytuacji kryzysowej (Harrell-Bond 1986; Hyndman 2000; Kent 1987; Mason, Brown 1983; Nichols 1988; Nyers 2005; Shawcross 1984; Weiss Fagen, Schoenholtz, Martin 2005), międzynarodowej współpracy w ramach reżimu uchodźczego (Gordenker 1987; Ferris 1985; Betts 2009; Cronin 2003; Suhrke 1998; Thielemann 2003), roli UNHCR jako autonomicznego podmiotu międzynarodowego oraz funkcji innych organizacji międzynarodowych działających na rzecz uchodźców (Barnett, Finnemore 2004; Betts, Durieux 2007; Betts, Loescher, Milner 2012; Gorman 1984; Loescher 2001; Whitaker 2008), a także polityki poszczególnych państw w relacji do problemu przymusowych migracji i uchodźstwa (Gibney 2004; Loescher, Scanlan 1986; Loescher, Scanlan 1983; McMaster 2001; Zucker, Zucker 1987).

Założenie, które stoi u podstaw włączenia powyższych zagadnień w sferę zainteresowań przedstawicieli internacjologii jest następujące: państwa i inne podmioty międzynarodowe poprzez swoje działania wobec uchodźców – zarówno tych, którzy przekroczyli granicę państwową, jak również uchodźców wewnętrznych – mają wyraźny

wpływ na zjawisko uchodźstwa. Ponadto, identyfikacja czynników, determinujących wystąpienie defektów w zachowaniu państw i innych podmiotów międzynarodowych wobec opisywanego problemu, jest niezwykle użyteczna w procesie znalezienia warunków, które mogłyby zapobiegać niedobrowolnym migracjom bądź minimalizować ich najbardziej znaczące konsekwencje. W związku z powyższym, w ostatnim czasie w literaturze przedmiotu wyjątkowo często pojawiają się krytyczne wątki dotyczące aktywności państw i innych uczestników stosunków międzynarodowych w zakresie znalezienia trwałego rozwiązania kwestii uchodźstwa, a także podjęcia prób wyeliminowania przyczyn tego zjawiska przy użyciu szeroko pojętych środków dyplomatycznych i militarnych, strategii polityki rozwojowej, rekonstrukcji pokonfliktowej oraz odbudowy pokoju (Lindstrom 2003; Munz, Weiner 1997).

Problematyka uchodźstwa była i wciąż pozostaje przedmiotem licznych badań naukowych przede wszystkim w państwach przyjmujących, zwłaszcza w rozwiniętych krajach cywilizacji zachodniej: Stanach Zjednoczonych, państwach Europy Zachodniej, Kanadzie i Australii. Największym i najbardziej znaczącym europejskim ośrodkiem badawczym w tej dziedzinie jest *Refugee Studies Centre* (Centrum Badań nad Problematyką Uchodźczą) na Uniwersytecie w Oksfordzie (Anglia). Wśród innych równie wpływowych ośrodków naukowych zajmujących się tematyką uchodźczą należy wyróżnić *Centre for Refugee Studies* (Centrum Badań nad Problematyką Uchodźczą) na Uniwersytecie w York (Kanada), *Centre for Migration Studies* (Centrum Badań nad Migracjami) w Nowym Yorku (USA), a także *Centre for Refugee Research* (Centrum Naukowo-Badawcze nad Problematyką Uchodźczą) na Uniwersytecie w Nowej Południowej Walii w Sydney (Australia). Analiza ogólnoswiatowego stanu badań nad uchodźstwem pozwala dostrzec, że literatura naukowa w tej dziedzinie charakteryzuje się bardzo szerokim zakresem tematycznym oraz liczy dziesiątki tysięcy publikacji, artykułów, raportów i innych opracowań naukowych⁹. Prace te obracają się wokół różnorodnych zagadnień obejmujących aspekty prawne, polityczne, ekonomiczne, społeczne i kulturowe uchodźstwa. Poszerza się także nieustannie w różnych kierunkach zakres tematyczny badań prowadzonych przez przedstawicieli nauki o stosunkach międzynarodowych.

⁹ W celu dotarcia do podstawowej literatury przedmiotu zob. m.in. następujące zestawienia bibliograficzne oraz wydania specjalne poświęcone problematyce uchodźstwa (wymienione chronologicznie): Brown 1939 (jest to najstarsze zestawienie bibliograficzne zawierające ok. 100 artykułów poruszających różnorodną problematykę uchodźstwa i uchodźców pierwszej połowy XX w.); Stein 1981; International Refugee Integration Resource Center 1985; Gallagher 1986; Loescher G., Loescher A. D. 1994; Gibney 2010.

2.4. *Kwestia uchodźstwa w polskich badaniach naukowych*

W Polsce kwestie migracyjne budziły duże zainteresowanie społeczności naukowej już na początku XX wieku (zob. np.: Babiński 1925; Dąbkowski 1912). Jednak od czasów drugiej wojny światowej badania nad migracjami, w tym również nad uchodźstwem zostały znacznie utrudnione, głównie z powodów ideologicznych i politycznych. Refleksja naukowa nad kwestią uchodźstwa zaczęła być obecna w Polsce dopiero po 1989 r., kiedy to nastąpiła zmiana sytuacji politycznej i migracyjnej. Od tego czasu zakres tematyczny badań nad uchodźstwem nieustannie zwiększa swój zasięg. Łatwo jednak zauważyć, że mimo stałych wysiłków wciąż trudno go uznać za w pełni satysfakcjonujący¹⁰. W niniejszym artykule dorobek polskiej nauki w zakresie problematyki uchodźstwa jest ukazywany na tle dorobku zachodniego.

W celu dostosowania się do nowej sytuacji migracyjnej państwo polskie musiało szybko określić warunki i procedury udzielania schronienia, a także jak najszybciej włączyć się w regionalny oraz światowy prawno-polityczny system ochrony uchodźców. W związku z powyższym w badaniach naukowych szczególna uwaga została poświęcona powstaniu i rozwojowi polskiej polityki wobec uchodźców (Szonert 2000), a także kształtowaniu oraz funkcjonowaniu prawnego i instytucjonalnego systemu ochrony uchodźców (Florczak 2003; Kulpa 2006; Weinar 2005). Innym, niemniej inspirującym wątkiem dla wielu badaczy stała się kwestia sytuacji prawnej uchodźców i osób ubiegających się o nadanie statusu uchodźcy zarówno w świetle norm polskiego prawa krajowego (Białocerkiewicz 2001; Białocerkiewicz 2003; Czaplinski 1994; Gudebska-Rusiecka 2004; Jagielski 1997; Kmak, Tokarz 2006; Mikołajczyk 2004), jak i prawa międzynarodowego (Białocerkiewicz 1999; Jastram 2001; Kurz 2004; Wierzbicki 1993b; Zdanowicz 2007). Zagadnienia związane z polityką azylową Unii Europejskiej nabrały wyjątkowej aktualności wśród przedstawicieli polskiej nauki na tle procesów integracyjnych Polski z Unią Europejską (Balicki 2012; Balicki, Stalker 2006; Mochnaczewski, Bolesta, Dominiak 2007; Oleksiewicz 2006; Wróbel 2007).

Obecność uchodźców w Polsce przyczyniła się do zaistnienia licznych badań naukowych, a w konsekwencji także szeregu opracowań i analiz, dotyczących

¹⁰ W celu dotarcia do podstawowej polskiej literatury przedmiotu zob. m.in. następujące przeglądy literatury: Chrobot, Main, Okuniewska, Suduł 2008; Main 2008; Ząbek, Łodziński 2008 (rozdział 1.2., *Stan badań nad uchodźcami po 1989 roku*, s. 13-18).

funkcjonowania specjalistycznych ośrodków przeznaczonych dla osób, które zostały zmuszone do poszukiwania ochrony poza granicami własnego państwa (Firlit-Fesnak 2008; Grzymała-Moszczyńska 1995; Grzymała-Moszczyńska, Nowicka 1998; Hryniewicz 2005). Wiele z tych publikacji dotyczyło zagadnień adaptacji uchodźców w ośrodkach oraz ich integracji w społeczeństwach przyjmujących (Chrzanowska, Gracz 2007; Grzymała-Kazłowska, Łodziński 2008; Grzymała-Moszczyńska 2000; Ząbek 2002).

Syntetyczne spojrzenie na poruszane w niniejszym artykule zagadnienie pozwala stwierdzić, że badania nad uchodźstwem w Polsce były prowadzone w ramach różnych dyscyplin naukowych, wśród których na pierwszym miejscu należy wymienić nauki prawne, politologię, socjologię i antropologię. Wielu badaczy reprezentujących powyższe dyscypliny włączyło w obszar swoich zainteresowań również międzynarodowy aspekt uchodźstwa, gdyż dostrzegli oni, że w swej istocie jest to zjawisko ponadnarodowe, którego zarówno przyczyny, jak i skutki nie dotyczą wyłącznie państwa schronienia i społeczeństwa przyjmującego. Należy jednak skonstatować, że wciąż wśród przedstawicieli polskiej internacjologii oraz wśród pozostałych badaczy wykorzystujących możliwości tej dyscypliny tylko nieliczni studiują zagadnienia związane z uchodźstwem. Dotychczasowe polskie opracowania w tym zakresie obracają się w dużej mierze wokół zagadnień związanych z ukształtowaniem i funkcjonowaniem międzynarodowego reżimu uchodźczego, a także wokół tematów poświęconych polityce poszczególnych podmiotów stosunków międzynarodowych wobec uchodźców. W tym kontekście warto wymienić pracę pod redakcją Marka Cutts'a (2000), podsumowującą pięćdziesiąt lat działalności UNHCR, a także prezentującą najważniejsze kryzysy uchodźcze ostatniego półwiecza oraz reakcje społeczności międzynarodowej na te wydarzenia. Wątki związane z działalnością UNHCR znalazły również odzwierciedlenie w publikacji Agnieszki Kosowicz (2007), która przedstawiła piętnastoletnią historię obecności tej organizacji w Polsce. Z kolei inne opracowanie UNHCR, które ukazało się pod redakcją naukową Jakuba Boratyńskiego (1998) porusza w szczególności takie zagadnienia jak: zapewnienie bezpieczeństwa jednostkom, charakter i działanie międzynarodowego systemu ochrony uchodźców, konflikty wewnętrzne i sytuacja osób wysiedlonych, powrót uchodźców do kraju pochodzenia i ich reintegracja, okoliczności udzielania azylu politycznego i przyznawania statusu uchodźcy, a także kwestie bezpaństwowości i obywatelstwa. Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie Anny Potyrały (2005) poświęcone międzynarodowej współpracy na rzecz znalezienia trwałych rozwiązań międzynarodowego problemu uchodźstwa. Autorka w bardzo przystępny sposób

ukazała ewolucję międzynarodowej współpracy na rzecz uchodźców, przebiegającą na poziomie zarówno globalnym, jak i regionalnym, a także przedstawiła jej aktualne podstawy prawne.

Poruszając temat badań nad uchodźstwem w Polsce, warto zaznaczyć, że olbrzymi wkład w ich rozwój wniosły następujące ośrodki: Komitet Badań nad Migracjami PAN, Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Centrum Stosunków Międzynarodowych w Warszawie, Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Spraw Publicznych w Warszawie, Instytut Polityki Społecznej Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Ośrodek Praw Człowieka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Stowarzyszenie Praw Człowieka im. Haliny Nieć i Stowarzyszenie Interwencji Prawnej. Pozostaje również wspomnieć o polskim oddziale UNHCR, który był inicjatorem i organizatorem licznych badań naukowych oraz wydawcą czasopism zajmujących się popularyzacją przypadku uchodźstwa: „Z obcej ziemi” i „Refugees”.

Zakończenie

Zainteresowanie światowej internacjologii, przeważnie amerykańskiej i zachodnioeuropejskiej, szeroko pojmowaną problematyką uchodźstwa przypada na ostatnie trzydzieści lat. W głównej mierze, to właśnie z powodu tak krótkiego czasu kwestia ta nie została jeszcze dostatecznie opracowana. Jednakże można już dostrzec pewne jej charakterystyczne cechy i kierunki rozwoju.

Najczęściej materia przywołanych na potrzeby artykułu publikacji obraca się wokół trzech obszarów tematycznych: przyczyn uchodźstwa, skutków uchodźstwa oraz reakcji poszczególnych podmiotów międzynarodowych wobec problemu uchodźstwa. Pytania dotyczące przyczyn uchodźstwa i metod ich likwidacji stały się inspirującym wątkiem dla wielu przedstawicieli internacjologii w związku z przyjęciem przez uczonych i praktyków poglądu, że skuteczne rozwiązanie problemu uchodźstwa w dużym stopniu zależy od wyeliminowania warunków powodujących jego powstawanie. Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że przyczyny uchodźstwa są bardzo mocno powiązane z systemem międzynarodowym, bezpieczeństwem, geopolityką, międzynarodową ekonomią polityczną i zagadnieniami konfliktów. Z kolei literatura przedmiotu zajmująca się analizą skutków uchodźstwa opiera się w dużym stopniu na założeniu, zgodnie z którym niebezpieczeństwo, przemoc i pogwałcenie praw człowieka są nie tylko przyczynami

wywołującymi ruchy uchodźcze, lecz w wielu przypadkach mogą stanowić także ich implikacje. Wyniki przeprowadzonych analiz potwierdziły, że w pewnych sytuacjach uchodźcy mogą być katalizatorem konfliktu i stanowić szczerłą barierę utrudniającą przeprowadzenie różnorodnych inicjatyw na rzecz budowy pokoju. Problematyka dotycząca reakcji poszczególnych podmiotów społeczności międzynarodowej wobec problemu przymusowej migracji skupia się wokół zagadnień związanych z programami pomocy uchodźcom w sytuacji kryzysowej, międzynarodowej współpracy w ramach reżimu uchodźczego, roli UNHCR jako autonomicznego podmiotu międzynarodowego oraz funkcji innych organizacji międzynarodowych działających na rzecz uchodźców, a także polityki poszczególnych państw w relacji do problemu uchodźstwa.

Podsumowując stan polskich badań nad uchodźstwem należy stwierdzić, że mimo wzrastającego zainteresowania tą tematyką przez przedstawicieli nauk społecznych, trudno dotychczasowy dorobek w tej dziedzinie uznać za satysfakcjonujący. Chociaż ta smutna konstatacja dotyczy ogólnego stanu polskich badań nad uchodźstwem, to w przypadku polskiej internacjologii słabość badań nad uchodźstwem jest szczególnie widoczna. Znaczna część prac w tym zakresie oscyluje wokół zagadnień związanych z kształtowaniem i funkcjonowaniem międzynarodowego reżimu uchodźczego oraz polityką poszczególnych podmiotów stosunków międzynarodowych wobec uchodźców, a także sytuacją prawną uchodźców w Polsce i innych państwach schronienia, najczęściej europejskich. Znaczna część literatury dotyczy konsekwencji omawianego problemu. Brakuje zatem całościowych prac wykorzystujących analizę internacjologii, które ukazywałyby przyczyny uchodźstwa, jak również zawierałyby próby głębszej analizy korelacji pomiędzy zjawiskiem uchodźstwa a polityką zagraniczną i wewnętrzną, bezpieczeństwem międzynarodowym i narodowym, prawami człowieka i innymi kwestiami o zasięgu globalnym i charakterze politycznym.

Konkludując, zjawisko uchodźstwa charakteryzuje się wysokim stopniem zmienności, w związku z czym minimalizacja jego negatywnych skutków dla społeczności międzynarodowej oraz poszczególnych jej członków stanowi źródło wielu teoretycznych i praktycznych trudności. Intensywne badania tej problematyki oraz aktualna, fachowa literatura są zatem niezbędnym warunkiem na drodze do znalezienia sprawnych rozwiązań problemu uchodźstwa oraz określenia właściwej reakcji poszczególnych podmiotów międzynarodowych wobec niego. Szczególnie dotyczy to państwa polskiego, które nie ma jeszcze odpowiednio ukształtowanej świadomości w stosunku do zjawiska uchodźstwa, a właśnie przychodzi mu wypracować skuteczną politykę wobec tego problemu, zarówno

wewnętrzna, jak i zewnętrzna, a także zmierzyć się z zadaniami stawianymi przez Unię Europejską.

Bibliografia

- Adamson F. B. (2006). Crossing Borders: International Migration and National Security. *International Security* 31, 1: 165-199.
- Aga Khan S. (1981). *Study on Human Rights and Massive Exoduses*. United Nations, ECOSOC, E/CN.4/1503, 31.12.1981.
- Arboleda E. (1991). *Refugee Definition in Africa and Latin America: The Lessons of Pragmatism*. *International Journal of Refugee Law* 3, 2: 185-207.
- Avery C. L. (1983). Refugee status decision-making: the systems of ten countries. *Stanford Journal of International Law* 19: 235-256.
- Babiński L. (1925). *Prawo cudzoziemców w Polsce: (teksty z komentarzem)*. Warszawa: Nakładem Księgarni F. Hoesicka.
- Balicki J. (2012). *Imigranci i uchodźcy w Unii Europejskiej: humanizacja polityki imigracyjnej i azylowej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Balicki J., Stalker P. (2006). *Polityka imigracyjna i azylowa. Wyzwania i dylematy*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Barnett M., Finnemore M. (2004). *Rules for the World: international organizations in global politics*. New York: Cornell University Press.
- Bentwich N. (1936). *Refugees From Germany, April 1933 To December 1935*. London: George Allen & Unwin LTD.
- Bentwich N. (1936). *The International Problem of Refugees*. New York: Foreign Policy Association.
- Carroll M. J. (1938). *Key to League of Nations Documents Placed on Public Sale 1934 to 1936*. New York: Columbia University Press.
- Betts A. (2009). *Forced Migration and Global Politics*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Betts A. (2009). *Protection by Persuasion: International Cooperation in the Refugee Regime*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Betts A., Durieux J. F. (2007). Convention Plus as a Norm Setting Exercise. *Journal of Refugee Studies* 20, 3: 509-535.
- Betts A., Loescher G. (2011). Refugees in International Relations, w: Betts A., Loescher G. (red.), *Refugees in International Relations*, s. 1-27. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Betts A., Loescher G., Milner J. (2012). *The United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR): The Politics and Practice of Refugee Protection (Global Institutions)*. New York: Routledge.
- Białocerkiewicz J. (2003). *Nowe polskie prawo o cudzoziemcach*. Toruń: TNOiK „Dom Organizatora”.

- Białocerkiewicz J. (2001). *Cudzoziemcy w Rzeczypospolitej Polskiej: ustawa z dnia 25 czerwca 1997 r. o cudzoziemcach wraz z przepisami wykonawczymi wg stanu prawnego na dzień 1 lipca 2001 r.: komentarz*. Toruń: TNOiK „Dom Organizatora”.
- Białocerkiewicz J. (1999). *Status prawny cudzoziemca w świetle standardów międzynarodowych*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Boratyński J. (red.) (1998). *Uchodźcy świata 1997-1998: wyzwania humanitarne*. UNHCR. Warszawa: PWN.
- Brettell C. B., Hollifield J. F. (2000). Introduction: migration theory, w: Brettell C. B., Hollifield J. F. (red.), *Migration Theory: talking across disciplines*, s. 1-26. New York, London: Routledge.
- Brown F. J. (1939). An Annotated Bibliography on the Refugee Problem. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 203: 202-208.
- Castles S. (2003). The International Politics and Forced Migration. *Development* 46, 3: 11-20.
- Chandler E. H. (1959). *The High Tower of Refuge: The Inspiring Story of Refugee Relief Throughout the World*. New York: Praeger.
- Chimni B. S. (1998). The Geopolitics of Refugee Studies: A View from the South. *Journal of Refugee Studies* 11, 4: 350-374.
- Chrobot M., Main I., Okuniewska E., Suduł R. (2008). Opracowanie literatury dotyczącej uchodźców w Polsce, w: Czerniejewska I., Main I. (red.), *Uchodźcy: teoria i praktyka*, s. 50-83. Stowarzyszenie „Jeden Świat”, Poznań: Service Civil International Polska.
- Chrzanowska A., Gracz K. (2007). *Uchodźcy w Polsce: kulturowo-prawne bariery w procesie adaptacji*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Collinson S. (2003). *Power, livelihoods and conflict: case studies in political economy analysis for humanitarian action*. London: Overseas Development Institute.
- Cronin B. (2003). *Institutions for the common good: international protection regimes in international society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Cutts M. (red.) (2000). *Uchodźcy świata 2000. 50 lat pomocy humanitarnej*. UNHCR. Warszawa: Agencja Reklamowo-Wydawnicza Rotom.
- Czapliński W. (1994). *Prawo i prawa uchodźcy w Polsce*. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Dąbkowski P. (1912). *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI wieku (1447-1588)*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.
- Duffield M. (2001). *Global governance and the new wars*. London: Zed books.
- Edwards A., Ferstman C. (red.) (2009). *Human security and non-citizens: law, policy and international affairs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferris E. (red) (1985). *Refugees and World Politics*. New York: Praeger.
- Firlit-Fesnak G. (red.) (2008). *W poszukiwaniu bezpiecznej przystani. Cudzoziemcy z Czeczenii w Polsce*. Warszawa: Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Florczak A. (2003). *Uchodźcy w Polsce. Między humanitaryzmem a pragmatyzmem*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Gallagher D. (red.) (1986). Refugees: Issues and Directions. *International Migration Review* 20, 2.

- Gibney M. (2010). *The Global Refugee Crisis: A reference Handbook, Second Edition*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO.
- Gibney M. J. (2004). *The Ethics and Politics of Asylum: Liberal Democracy and the Response to Refugees*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilbert G. (1993). Root Cause and International Law: Refugee Flows in the 1990s'. *Netherland Human Rights Quarterly* 11, 4: 413-436.
- Gilbert G. (1997). The Best 'Early Warning' is Prevention: Refugee Flows and European Responses. *International Journal of Refugee Law* 9, 2: 207-228.
- Goodwin-Gill G. S. (1996). *The Refugee in International Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Goodwin-Gill G. S., McAdam J. (2007). *The Refugee in International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Gordenker L. (1987). *Refugees in International Politics*. London: Groom Helm.
- Gorman R. (1984). *Private Voluntary Organizations as Agents of Development*. Boulder, Colo: Westview Press.
- Grahl-Madsen A. (1972). *The Status of Refugees in International Law*, 2 vols. Leyden: A. W. Sijthoff.
- Grahl-Madsen A. (1963). *Commentary on the Refugee Convention*. UNHCR. Geneva: Centre for Documentation and Research.
- Grzymała-Kazłowska A., Łodziński S. (red.) (2008). *Problemy integracji imigrantów. Koncepcje, badania, polityki*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzymała-Moszczyńska H. (2000). *Uchodźcy. Podręcznik dla osób pracujących z uchodźcami*. Kraków: Nomos.
- Grzymała-Moszczyńska H. (1995). Społeczność lokalna wobec ośrodków dla uchodźców. *Polityka Społeczna* 3: 16-18.
- Grzymała-Moszczyńska H., Nowicka E. (1998). *Goście i gospodarze. Problemy adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców oraz otaczających je społecznościach lokalnych*. Kraków: Nomos.
- Gudebska-Rusiecka A. M. (red.) (2004). *Prawa cudzoziemców umieszczonych w aresztach w celu wydalenia i w strzeżonym ośrodku. Raport*. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Haines D. W. (2010). *Safe Haven? A History of Refugees in America*. Sterling: Kumarian Press.
- Harrell-Bond B. (1986). *Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugee*. Oxford: Oxford University Press.
- Hathaway J. C. (2005). *The Rights of Refugees under International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hathaway J. C. (1984). The Evolution of Refugee Status in International Law: 1920–1950. *International and Comparative Law Quarterly* 33, 2: 348-380.
- Helton A. C. (1996). The Legal Dimension of Prevention Forced Migration, w: J. R. Azrael, E. A. Payin (red.), *Cooperation and Conflict in the Former Soviet Union: Implications for Migration*, s. 160-165. Santa Monica, Washington: RAND Center for Russian and Eurasian Studies.

- Holborn L. W. (1956). *The International Refugee Organization: A Specialized Agency of the United Nations. Its History and Work*. London: Oxford University Press.
- Holborn L. W. (1939). The League of Nations and the Refugee Problem. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 203: 124-135.
- Holborn L. (1938). The Legal Status of Political Refugees, 1920–1938. *American Journal of International Law* 32, 4: 680-703.
- Holborn L. W., Chartrand P., Chartrand R. (1975). *Refugees: A Problem of Our Time: The Work of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1951-1972*, 2 vols. Metuchen: Scatecrow Press.
- Hryniewicz J. (2005). *Uchodźcy w Polsce. Teoria a rzeczywistość: na podstawie badań prowadzonych w Centralnym Ośrodku Recepcyjnym w Dębaku oraz w Urzędzie ds. Repatriacji i Cudzoziemców*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Hyndman J. (2000). *Managing Displacement: Refugees and the Politics of Humanitarianism*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- International Refugee Integration Resource Center (1985). *International Bibliography of Refugee Literature*. Geneva: IRIRC.
- Independent Commission on International Humanitarian Issues (ICHI) (1986). *Refugees, Dynamics of Displacement. A report for the Independent Commission on International Humanitarian Issues*. London: Zed Books.
- Group of Governmental Experts on International Cooperation to Avert New Flows of Refugees (1986), *Report UN.A/41/324, 13 May 1986*.
- Jagielski J. (1997). *Status prawny cudzoziemca w Polsce: (problematyka administracyjnoprawna)*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Jastram K. (2001). *Ochrona uchodźców. Przewodnik po międzynarodowym prawie azylowym. Poradnik dla Parlamentarzystów*. Warszawa: UNHCR.
- Kaldor M. (1999). *New and old wars: organized violence in a global era*. Cambridge: Polity Press.
- Kennedy D. (1986). International Refugee Protection. *Human Rights Quarterly* 8, 1: 1-69.
- Kee R. (1961). *Refugee World*. London: Oxford University Press.
- Kent R. (1987). *The Anatomy of Disaster Relief: The International Network in Action*. London: Frances Printer.
- Kmak M., Tokarz B. (red.) (2006). *Klinika prawa uchodźczego i migracyjnego – organizacja i zasady funkcjonowania*. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Kmita J. (1971). *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Knox K., Kushner T. (1999). *Refugees in an Age of Genocide: Global, National and Local Perspectives during the Twentieth Century*. London: Routledge.
- Kosowicz A. (2007). *Working Together. 15 lat UNHCR w Polsce*. Warszawa: Agencja Wydawnicza MakPrint.
- Kulischer E. M. (1948). *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917-1947*. New York: Columbia University Press.
- Kulpa T. (2006). *Status polityczno-prawny uchodźcy w Polsce*. Warszawa: Promotor.

- Kurz I. (red.) (2004). *Zasady i tryb ustalania statusu uchodźcy: zgodnie z Konwencją dotyczącą statusu uchodźcy z 1951 r. oraz Protokołem dodatkowym do niej z 1967 r.: podręcznik*. Warszawa: UNHCR.
- League of Nations (1935). *Refugees and the League*. London: League of Nations Union.
- Lewis R., Schibsbys M. (1939). Status of the Refugee Under American Immigration Laws. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 203: 74-82.
- Lindstrom C. (2003). *Addressing the Root Causes of Forced Migration: A European Union policy of containment?*. Working Paper Series, RCS Working Paper nr 11. Oxford: Refugee Studies Center, University of Oxford. Strona internetowa: <http://www.rsc.ox.ac.uk/publications/addressing-the-root-causes-of-forced-migration-a-european-union-policy-of-containment> (dostęp: 16.01.2014 r.).
- Lischer S. K. (2005). *Dangerous sanctuaries: refugee camps, civil war, and the dilemmas of humanitarian aid*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Loescher G. (2001). *The UNHCR and world politics: a perilous path*. Oxford: OUP.
- Loescher G. (1993). *Beyond Charity. International Cooperation and the Global Refugee Crisis*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Loescher G., Loescher A. D. (1994). *The Global Refugee Crisis: A reference Handbook*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO.
- Loescher G., Scanlan J. A. (1986). *Calculated Kindness: Refugees and America's Half-Opened Door*. New York, London: The Free Press.
- Loescher G. D., Scanlan J. A. (red.) (1983). The Global Refugee Problem: US and World Response. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 467.
- Macartney C. A. (1931). *Refugees: the Work of The League*. London: League of Nations Union.
- MacFarlane S. N., Khong Y. F. (2006). *Human Security and the UN: a critical history*. Bloomington: Indiana University Press.
- Main I. (2008). Uchodźcy w nauce polskiej – stan badań i literatury, metodologia i etyka badań, w: Czerniejewska I., Main I. (red.), *Uchodźcy: teoria i praktyka*, s. 50-83. Stowarzyszenie „Jeden Świat”. Poznań: Service Civil International Polska.
- Mason L., Brown R. (1983). *Rice, Rivalry and Politics*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Manson E. (1996). Sources of International Refugee Law: A Bibliography. *International Journal of Refugee Law* 8, 4: 597-621.
- Marrus M. R. (2002). *The Unwanted. European Refugees from First World War Through the Cold War*. Philadelphia: Temple University Press.
- Marrus M. R., Paxton R. O. (1981). *Vichy France and Jews*. New York: Basic Books.
- Martin D. A. (1982). Large Scale Migrations of Asylum Seekers. *American Journal of International Law* 76, 3: 598-609.
- McDonald J. G. (1935). *Letter of resignation of J. G. McDonald, High Commissioner for Refugees (Jewish and other) coming from Germany, addressed to the Secretary General of the League of Nations: with an annex containing an analysis of the measures in Germany against „Non-Aryans” and of their effects in creating refugees, December 27th 1935*. London: Headley Brothers.

- McMaster D. (2001). *Asylum Seekers: Australia's Response to Refugees*. Victoria: Melbourne University Publishing.
- Mikołajczyk B. (2004). *Osoby ubiegające się o status uchodźcy. Ich prawa i standardy traktowania*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Milner J. (2009). *Refugees, the state and the politics of asylum in Africa*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mochnaczeński P., Bolesta A., Dominiak B. (red.) (2007). *Polityka migracyjna: w poszukiwaniu nowych standardów ochrony i pomocy*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa.
- Morris E., Stedman S. J. (2008). Protracted Refugee Situation, Conflict and Security: The Need for Better Diagnosis and Prescription, w: Loescher G., Milner J., Newman E., Troeller G. G. (red.), *Protracted refugee situations: political, human rights and security implications*, s. 69-85. Tokyo: United Nations University Press.
- Munz R., Weiner M. (red.) (1997). *Migrants, Refugees, and Foreign Policy. U.S. and German Policies toward Countries of Origin*. Migration and Refugees Series, vol. 2. Providence, Oxford: Berghahn Books.
- Newman E., van Selm J. (red.) (2003). *Refugees and Forced Displacement: international security, human vulnerability and the state*. Tokyo: United Nations University Press.
- Nichols B. (1988). *The Uneasy Alliance: Religion, Refugee Work, and US Foreign Policy*. New York: Oxford University Press.
- Nyers P. (2005). *Rethinking Refugees Beyond States of Emergency (Global Horizons)*. New York: Routledge.
- Oleksiewicz I. (2006). *Uchodźcy w Unii Europejskiej. Aspekty prawne i polityczne*. Bydgoszcz, Rzeszów: Branta.
- Paris R. (2001). Human Security, Paradigm Shift or Hot Air?. *International Security* 26, 2: 87-102.
- Pietraś J. Z. (1995). Teoria stosunków międzynarodowych, w: T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, s. 20-39. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Poku N. K., Graham D. (2000). *Migration, globalization, and human security*. London: Routledge.
- Potyrała A. (2005). *Współczesne Uchodźstwo. Próby rozwiązania międzynarodowego problemu*. Poznań: Wyższa Szkoła Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa.
- Proudfoot M. (1957). *European Refugees: 1939-52 – A Study in Forced Population Movement*. London: Faber and Faber.
- Ravenstein E. G. (1889). The Laws of Migration – II. *Journal of Statistical Society* 52, 2: 214-301.
- Ravenstein E. G. (1885). The Laws of Migration – I. *Journal of Statistical Society* 48, 2: 167-227.
- Robinson N. (1953). *Convention Relating to the Status of Refugees: Its History, Contents, Interpretation. A Commentary*. Geneva: Institute of Jewish Affairs, World Jewish Congress.

- Rwelamira M. (1989). Two Decades of the 1969 OAU Convention Governing the Specific Aspects of the Refugee Problem in Africa. *International Journal of Refugee Law* 1, 4: 557-561.
- Rystad G. (red.) (1990). *The Uprooted: Forced migration as an international problem in the post-war era (Lund studies in international history)*. Lund: Lund University Press.
- Salehyan I. (2008). The Externalities of Civil Strife: Refugees as a Source of International Conflict. *American Journal of Political Science* 52, 4: 787-801.
- Salehyan I., Gleditsch K. S. (2006). Refugees and the Spread of Civil War. *International Organization* 60, 2: 335-366.
- Schechtman J. B. (1946). *European Population Transfers 1939-1945*. New York: Russell&Russell Publication.
- Schmeidl S. (1997). Exploring the causes of forced migration: A pooled time-series analysis, 1971–1990. *Social Science Quarterly* 78, 2: 284–308.
- Shawcross W. (1984). *Quality of Mercy*. New York: Touchstone.
- Simpson J. H. (1939). *The Refugee Problem. Report of a Survey*. London: Oxford University Press.
- Sjoberg T. (1991). *The Powers and the Persecuted: The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR), 1938-1947*. Lund: Lund University Press.
- Skran C. M. (1995). *Refugees in Inter-War Europe: The Emergence of a Regime*. Oxford: Clarendon Press.
- Skran C. M. (1992). The International Refugee Regime: The Historical and Contemporary Context of International Responses to Asylum Problems, w: Loescher G. (red.), *Refugees and Asylum Dilemma in the West*, s. 8-35. Issues Policy History Series. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Stedman S. J., Tanner F. (2003). *Refugees manipulation: war, politics, and the abuse of human suffering*. Geneva: United Nations University Press.
- Stein B. N. (1981). Documentary Note: Bibliography. *International Migration Review* 15, 1-2: 331-393.
- Stoessinger J. (1956). *The Refugee in the World Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stoessinger J. (1953). *The Refugee in the Post-War World*. New Haven: Yale University Press.
- Suhrke A. (1998). Burden-Sharing During Refugee Emergencies: The Logic of Collective Actions Versus National Action. *Journal of Refugee Studies* 11, 4: 396-415.
- Szonert M. (2000). Rok 1990 – początki opieki nad uchodźcami, w: J. E. Zamojski (red.), *Migracje polityczne w XX wieku*, s. 34-64. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Thielemann E. (2003). Between Interests and Norms, Burden-Sharing in the European Union. *Journal of Refugee Studies* 16, 3: 253-273.
- Tolstoy N. (1977). *Victims of Yalta*. London: Hodder and Stoughton.
- Topolski J. (1973). *Metodologia historii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wasserstein B. (1979). *Britain and the Jews of Britain, 1939-1945*. Oxford: Clarendon Press.

- Weinar A. (2005). *Polityka migracyjna Polski w latach 1990-2003 – próba podsumowania*. „Raporty i Analizy” nr 10. Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych.
- Weiner M. (1997). *Bad Neighbors, Bad Neighborhoods. An Inquiry into the Cause of Refugee Flows, 1969-1992*, w: Munz R., Weiner M. (red.), *Migrants, Refugees, and Foreign Policy: U.S. and German Policies Toward Countries of Origin*, s. 183-229. Migration and Refugees Series, vol. 2. Providence: Berghahn Books.
- Weiss Fagen P., Schoenholtz A., Martin S. F. (2005). *The Uprooted: Improving Humanitarian Responses to Forced Migration*. Program in Migration and Refugee Studies, Oxford: Lexington Books.
- Whitaker B. E. (2008). Finding the International Refugee Regime: Implication for Protection. *Global Governance* 14, 2: 241-258.
- Wierzbicki B. (1993a). *Sytuacja prawna uchodźcy w systemie międzynarodowej ochrony praw człowieka*. Białystok: AG Red.
- Wierzbicki B. (1993b). *Uchodźcy w prawie międzynarodowym*. Warszawa: PWN.
- Woodbridge G. (1950). *UNRRA: The History of United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. 3 vols., New York: Columbia University Press.
- Wróbel I. (2007). *Status prawny obywatela państwa trzeciego w Unii Europejskiej*. Warszawa, Kraków: Oficyna a Wolters Kluwer Business.
- Ząbek M. (red.) (2002). *Między piekłem a rajem, Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*. Warszawa: Trio.
- Ząbek M., Łodziński S. (2008). *Uchodźcy w Polsce. Próba spójrzania antropologicznego*. Warszawa: ASPRA-JR.
- Zdanowicz M. (red.) (2007). *Status prawny cudzoziemca w Polsce*. Białystok: Wydawnictwo Stowarzyszenia Absolwentów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku „Temida 2”.
- Zolberg A. R. (1990). Reforming the Back Door: The Immigration Reform and Control Act of 1986 in Historical Perspective, w: Yans-McLaughlin V. (red.), *Immigration Reconsidered*. New York: Oxford University Press.
- Zolberg A. R., Suhrke A., Aguayo S. (1989). *Escape from violence. Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Zucker N. L., Zucker N. F. (1987). *The Guarded Gate: The Reality of American Refugee Policy*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.